

Л. М. ЗАДОЯНА
(Умань, Україна)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦУКРОВОГО ВИРОБНИЦТВА

Проаналізовано українську термінологію цукрового виробництва в ономасіологічному аспекті, охарактеризовано окремі терміни з погляду походження (питомі та запозичені), специфіку концептуальної структури; розмежовано тематичні групи термінів цукрового виробництва, описано їхні класифікаційні (гіперо-гіпонімія, холо-партонімія), лексико-семантичні (синонімія, антонімія, полісемія, омонімія) відношення.

Ключові слова: термінологія цукрового виробництва, ономасіологічний аспект, термін, класифікаційні відношення, лексико-семантичні відношення.

У сучасному українському мовознавстві актуальність термінологічних досліджень зумовлена насамперед розширенням сфери функціонування української наукової мови. Кількісний і якісний склад багатьох терміносистем унормований недостатньо. Крім того, інформатизація освітньо-наукових процесів вимагає підвищення рівня системності термінології, що вмотивовує необхідність лінгвістичного аналізу та обґрунтування процесу кодифікації українських галузевих терміносистем.

Теоретичні засади дослідження термінології в лінгвістиці студіювали Б. М. Головін, В. П. Даниленко, В. Л. Іващенко, Т. Л. Канделаки, Т. Р. Кияк, І. М. Кочан, В. М. Лейчик, Д. С. Лотте, Г. П. Мельников, Т. І. Панько, О. О. Реформатський, Л. О. Симоненко, Е. Ф. Скороходько, О. В. Суперанська, В. А. Татаринів тощо.

В україністиці актуальним залишається лінгвістичний опис конкретних наукових і виробничих терміносистем, спрямований на з'ясування генетичних, семантичних та номінативних особливостей.

Терміносистема цукрового виробництва в українському мовознавстві донині системно не досліджена. Фрагментарно на матеріалі англійської мови цю термінологію вивчала І. В. Зубченко [3], тому питання системно-структурної організації терміносистеми цукрового виробництва, її уніфікації в певні періоди формування, особливо на сучасному етапі, вимагають ґрунтовного опису, що, власне, й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Мета дослідження – описати лексико-семантичну організацію української термінології цукрового виробництва в ономасіологічному аспекті, що передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати еволюцію формування української термінології цукрового виробництва; розкрити генезу термінів цукрового виробництва; з'ясувати специфіку концептуальної й тематичної структур української термінології цукрового виробництва; дослідити сучасну терміносистему цукрового виробництва в аспекті лексичної парадигматики.

Термінологія цукрового виробництва є найчисельнішою та найдинамічнішою у словниковому складі мови, яка постійно поповнюється новими одиницями.

Початковий етап формування української наукової термінології цукрового виробництва можна датувати останнім десятиліттям ХІХ ст.; далі періоди активного розвитку змінювалися періодами стабільності або занепаду, що загалом збігається з періодами історично-культурного розвитку України. Сучасний етап розвитку цієї термінології розпочинається в 90-х рр. ХХ ст. і триває до сьогодні.

Із погляду походження досліджувана термінологія неоднорідна, що можна пояснити впливом різних мов у певні періоди розвитку та різними джерелами її виникнення (народна мова, мова художніх творів, мова наукових праць, культурні зв'язки).

Щодо походження лексику в терміносистемі цукрового виробництва поділяють на:

1) питому, наприклад: *гашення (пічного вапна)* – “оброблення пічного вапна надлишком води або води і промиву з метою одержання вапняного молока” (ТСТОБ, с. 38), від праслов'янського *gasiti* (ЕСУМ, II, с. 479); *кипіння (соку)* – дія за значенням *kiniti* – клекотіти, вирувати, пінитися під час нагрівання, випускаючи гарячу пару” (СУМ, т. 4, с. 150), походить від праслов'янського *kypeti* (ЕСУМ, II, с. 434);

2) запозичену. Серед мов-донорів запозичених термінів виокремлюють:

- латинську, наприклад: *вакуум-апарат* – “теплообмінний апарат для згущення рідкого продукту під розрідженням шляхом випаровування розчинника” (ТСТОБ, с. 63), де *вакуум* від лат. *vacuum* – “пустота, порожнява” (ЕСУМ, I, с. 322); *сатурація* (від лат. *saturatio* – “насичення, наповнення” – СІС, с. 514) – “оброблення дефекованого соку сатураційним газом для досягнення максимального ефекту очищення шляхом адсорбції розчинних нецукрів на поверхні частинок карбонату кальцію, що утворюються в процесі карбонізації дефекованого соку за умов забезпечення високого коефіцієнта використання діоксиду вуглецю сатураційного газу й нормальних седиментаційно-фільтраційних показників соку, що вможливають планову продуктивність заводу” (ТСТОБ, с. 30);

- німецьку, наприклад: *бурт* – “насип, бугор, купа” від нім. *bord* – “борт, край” (ЕСУМ, I, с. 304); *шухта* від нім. *schicht* – “шар, прошарок” (СІС, с. 654) – “суміш вапняку і коксу в заданому співвідношенні, завантажується в піч для випалювання вапняку” (ТСТОБ, с. 39);

- осетинську, наприклад: *кагат* (від ос. *k'axun* – “копати” – ЕСУМ, II, с. 337) – “насип коренеплодів трапецієподібної форми та певних розмірів, які визначені технологічними вимогами їх кагатування та територіальними можливостями кагатного поля” (ТСТОБ, с. 24);

- англійську, наприклад: *бункер* (англ. *bunker* – “сховище”) – вмістище, резервуар для рідких і сипких матеріалів (СІС, с. 94); *конвеєр* (англ. *conveyer* – “конвеєр” – ЕСУМ, II, с. 547) – “машина для переміщення сипких, кускових або штучних вантажів” (ТСТОБ, с. 53);

• польську, наприклад: “*кристали (цукру вторинні)* (польськ. *Kryształ* – кристал – ЕСУМ, III, с. 96) – “кристали цукру, що можуть утворюватися в міжкристальному розчині утфелю в процесі нарощування наявних кристалів” (ТСТОБ, с. 38) тощо.

Термінологія цукрового виробництва є системою знаків-термінів, дослідження якої передбачає опис концептуальної і тематичної структури. Структурні компоненти терміносистеми – терміни – пов’язані один з одним поняттєво, тематично, лінгвістично.

Концептуальну систему (концептуальне поле) як поняттєву сферу, сукупність взаємопов’язаних понять [1, с. 334] (термінології цукрового виробництва) інтроспективно можна диференціювати за такими універсальними концептуальними категоріями (за Р. Джекендоффом): кількість, предмет (об’єкт), дія, подія (результат), стан, місце, шлях (мета) [4, с. 112]. Структура концептуального поля визначає й організацію термінологійного поля – сукупність термінів певної науки, дисципліни чи наукової школи, тобто терміносистеми [2, с. 508].

У межах термінологійного поля цукрового виробництва розмежуємо сім тематичних груп:

1) назви технологічних процесів, наприклад: *фільтрування соку (сиропу)* – “розділення нефільтрованого соку (сиропу) на рідку і тверду фази проходженням рідини через фільтрувальну перегородку” (ТСТОБ, с. 31); *сульфітація соку (сиропу, клеровки)* – “оброблення соку, сиропу або клеровки сірчистим газом для часткового їх знебарвлення та запобігання утворенню нових барвних речовин під час подальшого згущення соку й одержання утфелю” (ТСТОБ, с. 30);

2) назви властивостей та здатностей явищ, предметів, наприклад: *якість цукрових буряків технологічна* – “комплекс біологічних властивостей, фізичних та хімічних показників, що визначають режими зберігання й перероблення коренеплодів цукрових буряків, вихід та якість товарного цукру-піску” (ТСТОБ, с. 19); *термостійкість (соку)* – “здатність соку в процесах його очищення й особливо наступного згущення за високих температур зберігати без значних змін основні технологічні показники” (ТСТОБ, с. 46);

3) назви речовин та їхніх складників, домішок, сполук, сумішей, суспензій, рідин, наприклад: *флокулянт* – “речовина, що прискорює процес коагуляції за рахунок агрегації частинок колоїдної дисперсності шляхом їх хімічної взаємодії з утворенням пухких пластівчастих агрегатів (флокул)” (ТСТОБ, с. 33); *нецукри* – “складові сухих речовин (крім цукрози) сировини, продуктів бурякоцукрового виробництва” (ТСТОБ, с. 44); *легкі домішки* – “домішки густиною менше ніж 1 г/см (гичка, бур’ян, трава, солома тощо), що надходять із буряководяною сумішшю до заводу” (ТСТОБ, с. 26); *речовини барвні* – “забарвлені сполуки, що надають забарвлення продуктам, цукру-піску й мелясі бурякоцукрового виробництва” (ТСТОБ, с. 44); *шихта* – “суміш вапняку та коксу в заданому співвідношенні, завантажена в піч для випалювання вапняку” (ТСТОБ, с. 39); *суспензія згущена соку першої (другої) сатурації* – “суспензія, утворена в результаті згущення

(концентрування) за твердою фазою не фільтрованого соку першої (другої) сатурації шляхом його фільтрування або відстоювання і містить 15–22 % твердої фази (сатураційного осаду)” (ТСТОБ, с. 33); *конденсат* – “рідина (вода), утворювана внаслідок конденсації пари” (ТСТОБ, с. 35);

4) назви механізмів, наприклад: *бурякорізки* – “машини для різання коренеплодів буряків” (ТСТОБ, с. 57); *бурякомийки* – “машини для відмивання коренеплодів буряків від частинок ґрунту” (ТСТОБ, с. 56);

5) назви продуктів технологічного процесу, наприклад: *цукор-пісок* – “харчовий продукт у вигляді окремих кристалів, що містить не менше ніж 99,75 % цукрози до маси сухих речовин і відповідає вимогам державного стандарту” (ТСТОБ, с. 37); *пудра цукрова* – “дрібні кристали і (або) частинки подрібнених кристалів цукру розміром не більше ніж 0,1мм” (ТСТОБ, с. 38);

б) назви шкідників та хвороб цукрових буряків, наприклад: *шкідники листогризучі* – “рослиноїдні шкідники, які об’їдають справжні листки й пошкоджують головки коренеплодів” (ТСТОБ, с. 15); *мозайка цукрових буряків* – “хвороба, збудником якої є гриб Beta virus; уражає листя з утворенням мозаїчного малюнка з чергуванням різних за формою та розмірами водянисто-прозорих плям, унаслідок чого змінюється листкова пластинка, листя жовкне й відмирає” (ТСТОБ, с. 16);

7) назви споруд для зберігання коренеплодів цукрових буряків, наприклад: *пункт бурякоприймальний заводський* – “кагатне поле й комплекс споруд, приміщень, механізмів, машин та обладнання, розміщених на території заводу і призначених для приймання, зберігання й подавання коренеплодів цукрових буряків на перероблення” (ТСТОБ, с. 23); *пункт бурякоприймальний залізничний* – “комплекс площадок, споруд, приміщень, механізмів, машин і обладнання, розміщених на значній відстані від заводу і призначених для приймання, тимчасового зберігання й відвантажування коренеплодів цукрових буряків залізницею до заводу на перероблення” (ТСТОБ, с. 23) тощо.

Раціональна систематизація термінів цукрового виробництва можлива на основі з’ясування таких відношень:

1) класифікаційних:

• гіперо-гіпонімії, наприклад: термін *буряки* є гіперонімом термінів-співгіпонімів *цукрові буряки*, *кормові буряки*, *столові буряки*, *листяні буряки* (Роїк, с. 318);

• холо-партонімії, наприклад: *будова коренеплоду цукрових буряків (головка, шийка (гіпокотиль, або підсім’ядольне коліно, – частина коренеплоду, яка не має листків і бокових корінців) і власне коренеплід, що має форму конуса, на якому утворюються бокові корінці)* (Роїк, с. 34);

2) лексико-семантичних:

• синонімія, наприклад: *сатурація (карбонізація)* – “оброблення дефекованого соку сатураційним газом для досягнення максимального ефекту очищення шляхом адсорбції розчинних нецукрів на поверхні частинок карбонату кальцію, що утворюються в процесі карбонізації дефекованого соку за умов забезпечення високого коефіцієнта використання діоксиду вуглецю сатураційного газу й нормальних седиментаційно-фільтрацій-

них показників соку, що вможливають планову продуктивність заводу” (ТСТОБ, с. 29); *дефекація попередня (вапнування попереднє)* – “оброблення дифузійного соку невеликою кількістю вапна і частково карбонізованим дефекованим соком при перемішуванні з одночасним додаванням соку першої сатурації і суспензії соку другої сатурації з метою максимального видалення із розчину в осад частини нецукрів” (ТСТОБ, с. 29);

- антонімія, наприклад: *домішки легкі – домішки важкі* (ТСТОБ, с. 26); *крупнокристалічний цукор-пісок – дрібнокристалічний цукор-пісок* (Сирох, с. 69);

- полісемія, наприклад: *сироп* (цукр. вир.) – “напівпродукт (продукт), утворюваний унаслідок згущення розчину; у бурякоцукровому виробництві утворюється внаслідок згущення очищеного соку у випарній установці” (ТСТОБ, с. 34), *сироп* (загальнозжив.) – “концентрований розчин цукру у фруктовому або в ягідному соку” (СУМ, т. 9, с. 201), *сироп* (фарм.) – “густий відвар із лікарських трав і т. ін.” (СУМ, т. 9, с. 201); *мата* (цукр. вир.) – “термозахисне покриття із соломи, очерету або синтетичних матеріалів, призначене для укривання поверхні кагатів із метою запобігання їх підв’яленню від перегріву в теплий і сухий період та підморожуванню в разі настання стійкого похолодання” (ТСТОБ, с. 24), *мата* (загальнозжив.) – “сплетене із соломи або очерету покривало, підстилка тощо; м’яка підстилка, матрац, що захищає спортсмена від ударів під час падіння, стрибка; гімнастична мата” (СУМ, т. 4, с. 644);

- омонімія, наприклад: *друза* (цукр. вир.) – “сукупність кількох кристалів цукру, що зрослися між собою” (ТСТОБ, с. 38), *друзи* – “група населення Сирії й Лівану, що відрізняється від іншого арабського населення цих країн своєю релігією та історичними й побутовими особливостями” (СУМ, II, с. 425); *лідер* – “той, хто стоїть на чолі політичної партії або іншої певної суспільно-політичної організації”, “керівник”, “особа або група осіб, що йде першою в якому-небудь змаганні” (СУМ, т. 4, с. 509), *лідер* (цукр. вир.) – триплоїдний гібрид урожайно-цукристого напрямку (Роїк, с. 48).

Унаслідок проведеного лінгвістичного аналізу обґрунтовано лексико-семантичну структуру українських термінів цукрового виробництва в ономасіологічному аспекті. З’ясовано, що для формування української наукової термінології цукрового виробництва визначальними є два періоди: 20-ті та 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст., які марковані активуванням процесів кодифікації.

З етимологічного погляду лексеми в термінології цукрового виробництва поділяють на питомі та запозичені. Серед мов-донорів запозичених термінів в аналізованій терміносистемі виокремлюють латинську, німецьку, осетинську, англійську, польську.

Українську термінологію цукрового виробництва можна зорганізувати за 7-ма тематичними групами (назви технологічних процесів; назви властивостей та здатностей явищ, предметів; назви речовин та їхніх складників, домішок, сполук, сумішей, суспензій, рідин; назви механізмів; назви продуктів технологічного процесу; назви шкідників та хвороб цукрових буряків; назви споруд для зберігання коренеплодів цукрових буряків). Тематична структура терміносистеми залежить від універсальної концептуаль-

ної структури наукової картини світу (основні категорії: кількість, якість, предмет (об'єкт), дія, подія (результат), стан, місце, шлях (мета).

Для опису системної організації української термінології цукрового виробництва в межах конкретних тематичних груп виокремлено лексико-семантичні парадигми, протиставлені за різними семантичними ознаками (синонімічні, антонімічні, полісемічні, омонімічні, гіперо-гіпонімічні, холо-партономічні).

В перспективі дослідження української термінології цукрового виробництва – її лексикографічний опис.

1. *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
2. *Васильева Н. В.* Термин / Н. В. Васильева // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 508–509.
3. *Зубченко И. В.* Синонимия и антонимия в терминологической лексике сахарного производства (на материале английского языка) / И. В. Зубченко // Вопросы теории и лингвистической статистики. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. – С. 42–46.
4. *Харитончик З. А.* Способы концептуальной организации знаний в лексике языка / З. А. Харитончик // ИНИОН. Язык и структуры представления знаний : сб. науч.-аналит. обзоров. – М. : Наука, 1992. – С. 98–123.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : [у 7 т.] / [укл.: Р. В. Болдирев, В. Т. Коломієць, А. Ф. Крищенко та ін. ; за заг. ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1982 – 1989. – Т. 1–5.
- РОЇК – *Роїк М. В.* Буряки / М. В. Роїк. – К. : Вид-во “XXI вік” – РІА “ТРУД-КИЇВ”, 2001. – 320 с.
- СИРОХ – *Сирохман І. В.* Товарознавство цукру, меду, кондитерських виробів : підручник / І. В. Сирохман, Т. М. Лозова. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 616 с.
- СІС – Словник іншомовних слів / [укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
- СУМ – Словник української мови : [в 11 т.] / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1979–1980. – Т. 1–11.
- ТСТОБ – Тлумачний словник з технології та обладнання бурякоцукрового виробництва. Основні терміни / В. А. Лагода, Л. П. Рева, Л. М. Хомічак та ін. – К. : НУХТ, 2004. – 84 с.

L. M. Zadoiana

LEXICAL-SEMANTIC DIFFERENTIATION OF THE UKRAINIAN SUGAR PRODUCTION TERMINOLOGY

The author analyses the Ukrainian sugar production terminology in onomasiologic aspect, describes separate terms due to their origin (specific and borrowed), specificity of conceptual structure; differentiates thematic sugar production terms groups, describes their classified (hypero-hyponymy, holo-partonomy), lexical and semantic (synonymy, antonymy, polysemy, ambiguity) relations.

К e y w o r d s : sugar production terminology, onomasiologic aspect, term, classification relations, lexical-semantic relations.